

BREITNER PÉTER

A hajléktalanná válás lépcsőfokai

„...Egyetlen ismeret van, a többi csak toldás:
Alattad a föld, fölötted az ég, benned a létra.”
(Weöres Sándor: A teljesség felé)

Hajléktalanság és társadalom

A hajléktalanságnak sok megközelítési módja létezik. A probléma értelmezhető jogi, munkaerőpiaci, iskolázottsági, közgazdasági, lakásügyi, pszichiátriai, fejlődéslélektani és egyéb szempontokból.

Hatékony szociális munka csak akkor végezhető hajléktalannal és más sérült embercsoportokkal, ha mindegyik megközelítési módot szem előtt tartjuk. (Hatékony munkának azt nevezem, ha sikerül valamilyen módon javítani a kliens életminőségén, egyszerűen fogalmazva „boldogabbá tenni” őt, illetve eseteként csupán az életben maradás segítéséről lehet szó.)

Lássuk, milyen az egyes tényezők szerepe ebben a folyamatban.

Az államigazgatás

A tapasztalat sajnos azt mutatja, hogy a jogi megközelítés meglehetősen érzéketlen a probléma mélységére, sőt sok esetben a hatékony munka akadályos.

Az 1993/III-mas (szociális) törvény definíciója szerint az a hajléktalan, aki: „bejelentett lakóhellyel nem rendelkező személy, kivéve azt, akinek bejelentett lakóhelye hajléktalanszállás”.

A továbbiakban kimondja, hogy: „Hajléktalan az, aki éjszakáit közterületen, vagy nem lakás céljára szolgáló helyiségben tölti”, valamint: „A hajléktalan személyek ügyében a szociális igazgatási eljárásra az a szociális hatáskört gyakorló szerv illetékes, amelynek illetékességi területén a hajléktalan tartózkodik.”

A hajléktalanok helyzetének javítása és a segítség szempontjából a törvény életbelépése nem sokat változtatott a korábbi helyzeten. A szociális törvény, az Államigazgatási Törvény¹ (a továbbiakban ÁE), valamint az önkormány-

¹ 1957. évi IV. törvény Az államigazgatási eljárások általános szabályairól.

zatok helyi rendeletei pedig sokszor olyan, egymásnak ellentmondó rendelkezéseket tartalmaznak, amelyek teljes diszfunkcionalitást eredményeznek.

A nem hajléktalan lét és a hajléktalanság között széles átmeneti sáv húzódik. A veszélyeztetett helyzetbe kerülő egyén fokozatosan elveszti a többségi társadalomhoz fűződő utolsó kapcsolatait is, de még nem tartozik a hajléktalanok közé. Ez az egyik kitüntetett pontja a segítségnek, innen még van visszatérés a társadalomba, ekkor még nem teszi visszafordíthatatlanná a folyamatot a hajléktalanná válás dinamikája.

Ezen a ponton még a kliens sem definiálja magát hajléktalannak, még nem alakította ki azokat a szokásokat, az életformákat azokat a sajátosságait, amelyek később csaknem lehetetlenné teszik a helyzet pozitív irányú megoldását.

Ilyenkor még meg lehetne akadályozni, hogy a kliens végképp kiszakadjon az eredeti, természetes környezetéből, ha az önkormányzatok, a helyi szociális szervezetek megfelelő hatékonysággal kezelnék az ügyet.

Sajnos, az érvényes jogszabályok és a velük való manipulálás lehetőségei ma többnyire nem vissza a társadalomba, hanem a hajléktalanság felé terelik az érintetteket.

Általános tapasztalat, hogy közvetlenül az effektív hajléktalanná válás után az emberek jó része még egy darabig próbál az addigi élőhelyén boldogulni, viszont az önkormányzatok többsége kizárólag az AE rendelkezéseit veszi figyelembe: az „illetékességi területén tartózkodóval” nem hajlandó foglalkozni, de a még meglévő, bejelentett lakóhely alapján sem biztosít ellátást, mert egy környezettanulmány után (vagy sokszor anélkül) kiderül, hogy az illető már nem tartózkodik az adott címen, és erre hivatkozva elutasítják a kérelmét.

A kliens egyre inkább légüres tér veszi körül, így elvándorol a helyszínről, ezzel kényszerűen eltérve a még megmaradt szálakat, végleg megszakítva a kapcsolatot családjával, szüleivel, volt munkatársaival, általában mindazokkal az emberekkel, akik még mint nem hajléktalant ismerik. Pedig ezek azok a kapcsolatok, amelyek segítséget nyújthatnak, erőt adhatnak a krízishelyzetben lévő embernek, és esetleg kiségeithetnék a bajból.

A vándorlás célpontja általában a nagyváros, az esetek túlnyomó részében Budapest.

Ilyenkor már elviselhetetlenné fokozódik a valahová tartozás vágya és a teljes anyagi nélkülözés, az „ellátatlanság” kínja. A kliens az első néhány, pályaudvaron vagy egyéb közterületen eltöltött éjszaka során rendszerint megismerkedik más, tapasztaltabb hajléktalanokkal, akik tájékoztatják a „lehetőségekről”.

Ezek a „lehetőségek” már egyértelműen a hajléktalanság felé vezetnek, bizonyos értelemben éppen a hajléktalanellátás segítségével. Ezen a ponton válik a kliens igazán klienssé. Kényszerűen rátalál azokra a hajléktalanok számára fenntartott, elkülönített intézményekre (elkülönített segélyezési iroda, elkülönített orvosi rendelő, elkülönített szállás, elkülönített munkaügyi központ, s ha netán rosszul lesz, elkülönített mentő), amelyek mind-mind afelé lökik, hogy önmagát végérvényesen hajléktalanként definiálja. Ez az elkülönítő intézményrendszer garantáltan gondoskodik arról is, hogy a haj-

léktalan ne nagyon érintkezzék nem hajléktalanokkal.² Holott visszaútra csak a többségi társadalom tagjaival, annak vérkeringésében benne lévő emberekkel fenntartott vagy kialakított új kapcsolatok révén kínálkozna lehetőség.

Azzal, hogy az államigazgatás azt tekinti hajléktalannak, tehát azt látja el, akinek nincs bejelentett lakcíme, megadja az utolsó lökést a teljes uniformizáláshoz. A kliens megszünteti a lakcímét, ezzel szimbolikusan is elvágva az utolsó szálát, amely még a valamikori otthonához köti. (Arról nem is beszélve, hogy a lakcím megszüntetésének vannak további tragikus következményei: az állandó lakcímmel kötött ellátásokra való jogosultság elvesztése, az önkormányzati lakással kapcsolatos esetleges peres ügyek, hagyatéki ügyek ellehetetlenülése stb.)³

Manapság tehát a szociális ellátó rendszer tehetetlensége és az államigazgatás diszfunkcionalitása egyaránt elősegíti a hajléktalanná válást.

A szociális izoláció

A hajléktalanok jelentős részének ijesztő mértékben hiányzik az életéből mindenféle emberi kapcsolat, különös tekintettel a nem hajléktalanokkal való érintkezésre. Ez általában egy folyamat eredménye, de a volt állami gondozottak esetében, akiknek ma talán a legnagyobb az esélyük a hajléktalanná válásra, ez még sokkal mélyebb gyökerű jelenség.

Az alábbi példa jól szemlélteti, hogy milyen hatalmas mértékű eltávolodást élhet meg a többségi társadalomtól egy „intézményesült” hajléktalan. A többségi társadalom szerepe ez esetben, tetszik – nem tetszik, nekem jutott:

Az eset a Menhely Alapítvány Kürt utcai irodájában történt, 1997 vége felé, egy ügyfélfogadási napon. Velem szemben az éppen soron lévő kliens ült, egy jó állapotban lévő, szépen megőszült, 70 év körüli idős hölgy, ráadásra amolyan igazi tiszteletreméltó nagymama. Mellette az utána következő ügyfél várta sorát, egy velem nagyjából egykorú, 25 év körüli lány, aki szinte az egész életét intézményekben töltötte.

Hallgatta a beszélgetésünket. Amikor az idős asszony elmondta, hogy Debrecenben született, közbekérdezett: „Te is debreceni vagy?” Ezután még váltottak egy pár szót, de a néni kissé kényelmetlenül érezte magát. A lány ugyan együttérzőn fordult felé, de mégiscsak letegezte. Néhány perc múlva felálltam valamiért, mire így szólt hozzám a lány:

„Ha már bemegy a bácsi, hozza ki az én kartonomat is.”

A lány viselkedése nemcsak a többségi társadalomtól (tőlem) való eltávolodást jelzi, hanem a „mi tudat” görcsös igénylését is. A kettő persze feltételezi egymást.

2 A rendszer nemcsak a hajléktalanokat választja el a nem hajléktalanoktól, hanem egy bizonyos fajta területi szegregáció is létrejött az évek során. Budapesten végigkövethető a folyamat, ahogy a hajléktalanellátás beszorult az alacsonyabb státusú és kisebb ellenálló képességű kerületekbe.

3 Az önkormányzatok általában nem tartják be az ÁE-nek azt a szabályát, miszerint az ügyfél szóbeli kérelmére is írásban kell válaszolni, alakszerű határozat formájában. Ez lehetetlenné teszi a jogorvoslatot. Nem tartják be továbbá azt az előírást sem, mely arról szól, hogy különösen nehezen beszerezhető iratok, igazolások esetében el kell fogadni az ügyfél írásbeli nyilatkozatát. Mindkettő nagyban akadályozza a hajléktalanok ellátáshoz jutását.

Az ilyen identitás és a hajléktalan létformába, szokásokba való kapaszkodás nagyon megnehezíti, sokszor szinte lehetetlenné teszi a kiutat.

A tapasztalat azt mutatja, hogy minél régebben hajléktalan valaki, annál jellemzőbb rá, hogy így viszonyul a világhoz.

A hajléktalanok életét kétféle kapcsolattípus határozza meg, és mindkettő a hajléktalanok társadalmához kötődik.

A közös sors, a szállókat, irodákat, általában az élet közös színtereit jellemző, folyamatos összezártság és a többségi társadalom felől áradó, vélt vagy valós megvetés teremt meg a kapcsolatok egyik típusát. Ezek meglehetősen destruktívak. Könnyen létesülnek, és könnyen érnek véget. Sokszor viharos jelenetek kísérik őket, akár férfi–nő kapcsolatról, akár másról van szó. Ezeket gyakran a „bármilyen” kapcsolat utáni vágy szüli, illetve talán az az enyhítő érzés, hogy a hajléktalan „egyenlő” a társával. Nincsenek megfelelési követelmények, de újabb kudarc sincs. Férfiak és nők kifelé általában hangos életet élnek, és főként a fiatalok, a csodában bízva, nagyon könnyen házasodnak. A hajléktalanok társadalmában szövődő kapcsolatok ugyan többnyire alapszükségleteket elégítenek ki, de nagy csapda lehet belőlük. Fokozzák a megbélyegzettség, a Mi és a Ti közötti távolság növekedésének érzését, ám visszahúzó erejüket akkor fejtik ki igazán, ha egy-egy hajléktalan élete éppen jobbra fordulhatna. Például úgy, hogy lakáshoz jut. Ilyenkor érzi ugyan, hogy szakítania kellene addigi társaival, de nincs hozzá ereje. Így viszont ezek a lakások többnyire „csöves tanyává” változnak, és az út visszavezet az utcára.

Ha korábban is összetartozó emberek: férj és feleség, testvérek vagy barátok együtt válnak hajléktalanná, jóval védettebbek a „kiilleszkedési” folyamatokkal szemben. Két- vagy többszemélyes, zárt közösséget alkotva, sokkal inkább meg tudják őrizni régi énjüket.

A hajléktalanellátó rendszer azonban nincs erre tekintettel, mert magányos emberek ellátására rendezkedett be. A családok problémáinak kezelésére alkalmas vagy testvérek, barátok összetartozását elfogadó intézmény alig-alig létezik, és ez szétkénszeríti őket.

A hajléktalanok közötti kapcsolat másik fajtája munkakapcsolat. (Az állandó munkakapcsolat elég ritka, de létezik.) Ez keveredhet a fentebb leírtakkal, de lényege az emberi kapcsolatra való igény mellett a hatékonyabb munka és az önvédelem. Üveget gyűjteni például sokkal egyszerűbb kettesben, mint hogy az ember folyamatosan bajlódjon a szatyor füleivel, becsukódó szájával.

Rendszeresen megtörténik, hogy az alkalmi munkaadó (leginkább egy építkezésen) a kialakított fizetség nélkül elzavarja a hajléktalant, vagy még bántalmazza is. Ezt sokkal könnyebb elkerülni, ha nem egyedül vállal munkát az ember, hanem lehetőleg ketten, hárman vagy még többen mennek. A konstruktív munkakapcsolat megteremtésére általában csak a jobb szakemberek és a viszonylag stabilabb helyzetű hajléktalanok képesek.

A lakásról és otthonról

A hajléktalanság problémáját a lakásnélküliséggel azonosítani igen félrevezető lehet. A hajléktalanná válók és veszélyeztetettek között természetesen vannak olyanok, akik a beálló krízishelyzet dacára elkerülhetnék a teljes lecsúszást, ha jobb, olcsóbb lakhatási lehetőséggel rendelkeznének, de számuk véleményem szerint elenyésző.

Semmiképpen sem törvényszerű – sőt, számos példa hozható az ellenkezőjére –, hogy emberek nem lesznek csupán az okból hajléktalanok, hogy egy szerencsétlenség során összedől a házuk, megszűnik az albérletük, vagy akár valamely okból el kell adniuk a lakásukat.

Az igazi probléma nem ezekben a külső okokban rejtőzik, hanem a hajléktalan ember személyiségében, élettörténetében, elszenvedett sérüléseiben és az egész addigi élete során fellepett hiányokban keresendő.

A hajléktalanság számomra nem lakásnélküliséget jelent, hanem egyfajta személyiség-állapotot, eszköznélküliséget, amely kiszolgáltatottá teszi az embert a rajta kívül zajló eseményeknek, amelyekkel csak sodródni tud.

Több példa van arra, hogy csoportok, vagy párok együtt laknak egy teljesen lelakott, általában igen rossz állapotú lakásban, de szokásaikban, megélhetési módozataikban, életvitelükben, jellegzetes időbeosztásukban stb. teljes mértékben a hajléktalan életformát követik. A szó szoros értelmében ők nem hajléktalanok, de annak kell tekintenünk őket.

Érdeemes megkülönböztetni egymástól a hajléktalan szó különböző jelentéseit. Egyrészt fedélnélküliséget jelent, másrészt – és a probléma igazán ebből az aspektusból ragadható meg – egy bizonyos fajta életformát és a vele járó általános tárgyi, érzelmi nélkülözést. Ilyen értelemben pedig az effektív hajléktalanok és a hajléktalansággal veszélyeztetettek egy csoportot képeznek.

Eppen ezért az otthonnélküliség fogalma kifejezőbb. Az otthon családot, szeretett emberekhez, tárgyakhoz való kötődést is jelent, háttérrel, amely hozzásegíti az embert, hogy kielégítse alapvető szükségleteit, és az otthonon kívül is egészséges kapcsolatokat tudjon kialakítani és fenntartani. Az otthonnélküliség, különös tekintettel a kötődések hiányára, olyan apatikus, nihilista állapotot eredményez, amelyben a folyamatos, kiegyensúlyozott munkavégzés, tehát az önfenntartás sem lehetséges.

A munkanélküliséggel pedig ilyen feltételek között lehetetlen megbirkózni.

Az otthon és az otthonosság fogalmát kiterjeszthetjük minden olyan pont-ra, ahol az ember érintkezik vagy valaha érintkezett az őt körülvevő világgal. A hajléktalanokra az jellemző, hogy a világban való komfortérzésük igen csekély, és általában az életük során mindig is az volt. A külvilág többnyire ijesztőnek, érthetetlennek, idegennek tűnik számukra, ezért visszahúzódnak, bezárkóznak és/vagy olyan kapcsolatokat, önideológiákat keresnek, amelyek révén esetleg elhitethetik magukkal, hogy irányítói és nem elszenvedői az életnek. A félelmek és az idegenségerzés okait a gyerek- és fiatalkorban elszenvedett sérülések, hiányok mellett sokszor a többgenerációs szegénységben és az ebből következő iskolázatlanságban találhatjuk meg.

Az ilyen értelemben sikertelen, kudarcokkal teli ember kompenzációképpen hajlamos teljesen elszakadni a valóságtól, és olyan legendákat gyártani, amelyek igazolhatják, hogy igenis megvolt a maga fontos szerepe a világban.

Egy szakmai berkekben jól ismert „89-es veterán” hajléktalan 1995-ben a következőképpen idézte fel a Vajdahunyad u. 3. alatt megnyílt első budapesti hajléktalanszálló létrejöttét:

„Mi foglaltuk vissza a munkásöröktől a Vajdát.”⁴

A személyes kapcsolatokról

A hajléktalanná válás folyamatának legsúlyosabb következménye, hogy az ember, Bourdieu szóhasználatával élve, elveszti társadalmi „kapcsolati” tőkéjét.⁵

Ugyanakkor általánosan elfogadott szociológiai tétel, hogy a munka a társadalmi integráció egyik legfőbb tényezője.

Egy elhelyezkedési stratégiákra vonatkozó nemzetközi kutatás eredményei jól érzékeltetik, hogy a hajléktalanok kapcsolataik elvesztésével milyen behozhatatlan hátrányba kerülnek a munkaerőpiacon, amely pedig, mint utaltunk rá, a társadalmi integráció egyik fő színtere.

A kutatás során több országban megvizsgáltak bizonyos szakmákat abból a szempontból, hogy a vizsgálat időpontjában ott dolgozók közül hányan helyezkedtek el munkaközvetítő segítségével. Az arány komolyabb eltérések nélkül mindenütt 20 százalék körül mozgott.⁶

A munkahellyel rendelkezők többsége tehát a személyes kapcsolatait, az ismeretségi hálója segítségével helyezkedett el. Ebbe a körbe tartozhatnak rokonok, barátok, ismerősök, volt iskolatársak stb. Mindezeket a kapcsolatokat a hajléktalanná váló emberek a szociális elszigetelődés során elvesztik.

Így jelentősen romlanak az elhelyezkedési esélyeik, tehát a társadalmi reintegráció lehetősége is a minimálisra csökken.

(A személyes kapcsolatok jelentőségét, a kapcsolati láncok hatékonyságát jól érzékelteti J. Travers és S. Milgram kutatása.⁷) Tovább csökkenti esé-

4 A Bp. VIII. ker. Vajdahunyad u. 3. sz. alatt található menhely 1989 decemberében jött létre, a Menhely Alapítvány első intézményeként, és azelőtt valóban munkásöröklaktanyaként funkcionált, de a munkásörök leszerelése, a hajléktalanok beköltözése előtt már egy hónappal megtörtént.

5 Bourdieu szerint háromféle tőkefajta létezik: a gazdasági, a kulturális és a társadalmi. A különböző tőkefajták átválthatóak egymásra. Ebben az olvasatban tehát a hajléktalanná váló személy társadalmi tőkéjének (kapcsolatainak) elvesztésével elesik annak lehetőségétől is, hogy azt gazdasági tőkére (azaz például állásszerzésre) fordítsa át. P. Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése / Rekonverziós stratégiák / 1978*, Gondolat.

6 A vizsgálatot 27 országban vagy körzetben végezték el, különböző időpontokban, az 50-es, 60-as, 70-es és 80-as években. A vizsgálat eredménye nem tért el különösebben a szocialista és a kapitalista országokban sem. Fazekas Károly–Köllő János: *Munkaerőpiac tőkepiac nélkül*.

7 J. Travers és S. Milgram 1969-ben, a személyes kapcsolatok kiterjedtségével foglalkozó kutatásukban kísérleti úton próbálták kideríteni, milyen messzire érnek a személyes ismeretségi láncok. Kiválasztottak egy massachusettsi Sharon városkába való tőzsdei alkuszt, aki eladdig semmivel sem hívta fel magára a városka vagy az üzleti körök figyelmét. Ezután kiválasztottak három, száz főből álló csoportot: egyet a közeli Bostonból, a másik kettőt a távoli (több mint 2000 km-re fekvő) Nebraska államból. Ezután felkérték a csoportok tagjait, hogy küldjék el a célszemély legfontosabb adatait tartalmazó csomagot egy olyan közeli, velük tegező viszonyban álló ismerősüknek, akit a

lyeiket, hogy az informális társadalmi kapcsolatok révén elsősorban a magasabb státusú, jobban fizető, „kellemesebb” munkák kelnek el és csak a maradék kerül fel a munkaközvetítők listájára. A hajléktalanok ebből a kínálatból is csak a legrosszabbakhoz juthatnak hozzá, mert a munkahely, amíg teheti, válogat: a magasabb iskolázottságút, a jobb szellemi, fizikai állapotban lévőket, a biztosabb háttérű jelentkezőt részesíti előnyben.

A hajléktalanná válás állomásai

A hajléktalanság mint a nélkülözés maximuma, soktényezős folyamatok összhatásának a végeredménye.

Egy-egy tényező önmagában senkit sem tesz hajléktalanná.

Ha egy egészséges, stabil személyiséggel bíró, rokoni és baráti kapcsolatokkal rendelkező ember munkanélkülivé válik (tehát a munkanélküliség egyéb, hátrányos tényezők nélkül, önmagában jelentkezik), ekkor elenyésző az esélye annak, hogy ezáltal hajléktalanná váljon. Öneréből, kapcsolataiból erőt merítve és azokat felhasználva reális esélye van arra, hogy újra munkát találjon és talpra álljon.

Önmagában a munkanélküliség nem vezet hajléktalansághoz, és ez igaz a többi olyan tényezőre is – így a válásra, betegségre, szegénységre, sőt a lakhatás megszűnésére és az alkoholizmusra –, amelyeket a hajléktalanság okaként szoktak emlegetni.

Ha a frissen munkanélkülivé váló személy rossz családi környezetben nőtt fel és emiatt labilis felnőtte vált, akkor könnyebben elveszti a talajt a lába alól. Ha pedig állami gondozásban nevelkedett, ráadásul sűrűn néz a pohár fenekére, akkor már nagy a valószínűsége annak, hogy hajléktalanná válik.

A látványos közvetlen okok: a munkanélküliség, a válás, a szegénység⁸ stb. kiválthatnak hajléktalanságot, de csak úgy, hogyha összegződnek az egyén életében már korábban jelen lévő egyéb tényezőkkel. Az elváltaknak, munkanélkülivé válóknak csak a töredéke válik hajléktalanná. A problémát az oldhatná meg, hogy sikerül rájönni: mi az a „plusz”, ami a többséget képessé teszi arra, hogy ne csússzon ki teljesen a talaj a lába alól.

Általános vélekedés (a hajléktalanok körében is), hogy a munkásszállások megszűnése idézte elő az 1990–92 körül hirtelen növekvő hajléktalanságot,

célszemélyhez „közelebbinek” éreznek, és kéri meg őket, hogy tegyenek ugyanígy. (A célszemélyről a következő információkat közölték: név, kor, foglalkozás, lakóhely, iskolák, katonai szolgálat helye, ideje, a feleség neve és születési helye.) Végül megvizsgálták, hogy a 300 elindított „láncból” hány érte el a sharoni alkuszit. Az eredmény igazolni látszott a világ kicsinységéről szóló közhelyet: a Bostonból kiinduló láncok 35 százaléka, a nebraskai részvénytulajdonosokból választott minta láncainak 31 százaléka, a nebraskai véletlen minta láncainak 24 százaléka elérte a címzetet. A célba ért láncok hossza a fenti minták sorrendjében 4.4, 5.2, illetve 5.7 ismerős volt. Ez az eredmény tekintettel a kísérleti módszer azon fogyatékoságára, hogy minden résztvevő csak egy ismerősének továbbíthatta a feladatot, még alá is becslési a kapcsolatteremtés képességét. Forrás: Fazekas–Köllő: *Munkaerőpiac tőkepiac nélkül*

⁸ A szegénykultúrában kifejlődő, egymás kölcsönös segítésén alapuló, kiterjedt kapcsolatrendszer nagyon is biztos menedéket és társadalmi háttérrel tud nyújtani a sűrűn pénzügyi gondokkal küzdő családoknak.

pedig az ott lakók egy része nem a kiköltözéskor, hanem a beköltözéskor lett hajléktalan, a legtöbben pedig az ott lakás ideje alatt váltak azzá.

Az érett személyiség

A hajléktalanság objektív vizsgálatához szükségesnek tartom egy „ellenpont” használatát, amely viszonyítási rendszerként szolgálhat a továbbiakban. Ez pedig az érett személyiség és ennek kifejlődése, amellyel feltételezhetően együtt jár a pszichológiailag érett személyiséghez hasonlóan idealisztikus teljes és boldog élet. Alapfeltételezésem, hogy a pszichológiai szempontból érett személyiséggel bíró ember esélye a legkisebb azon a képzeletbeli skálán, amely a hajléktalanná válás valószínűségét méri.

Az érett személyiség vázlatos meghatározása: „Tevékeny ura környezetének, személyisége bizonyos fokig egységes és képes arra, hogy pontosan észlelje mind a világot, mind önmagát(...) Szilárdan meg tud állni a maga lábán anélkül, hogy másokkal szemben túlzott követeléseket támasztana.”⁹

Freud ezt úgy fogalmazta meg, hogy egy normális embernek tudnia kell szeretni és dolgozni.

A mi szempontunkból az a lényeges, hogy milyen úton, milyen tényezők hatására juthat el az ember ebbe az állapotba, és hogy melyek ennek az útnak azok a buktatói, amelyek kudarchoz vezetnek.

Erikson nyolc, az egész emberi életet átfogó szakaszt különböztet meg, amelyek mindegyikén sikeresen, az adott életszakaszhoz rendelt fontos személyiségjegyet elsajátítva kell túljutni ahhoz, hogy az ember elérje az „érett kort”, és képes legyen megbirkózni a krízishelyzetekkel.¹⁰

Erikson szakaszai és a bennük elsajátítható fontos személyiségjegyek a következők:

Csecsemőkorban az alapvető bizalom érzését, *kisdedkorban* az autonómia érzését, *a játék korában* a kezdeményezőképeséget, *iskoláskorban* a szorgalmat és kompetenciát, *serdülőkorban* (ennek a szakasznak Erikson különös fontosságot tulajdonít) az én-azonosság érzését, *fiatal felnőttkorban* az intimitás képességét, *felnőttkorban* az utódokról való gondoskodást, és az *érett korban* (mely a halálig tart) az integritás és elfogadás képességét kell megtanulnia az embernek.

A hajléktalanság kérdésével foglalkozva különös hangsúlyt kap az a tény, hogy a személyiség az egész emberi életen keresztül folyamatosan változik, alakul. Ez fontos a hajléktalanságot megelőző és az ez utáni életciklus szempontjából is.

A hajléktalanok életében sok tényező lehetetlenné tette vagy erősen akadályozta a fejlődési szakaszokon való sikeres átjutást, sőt az e tényezőkből eredő hatások mértéke a hajléktalanságon belül elfoglalt helyet, „pozíciót” is nagyban befolyásolja.

1954-ben a Californiai Egyetem Személyiségvizsgáló és Személyiségku-

⁹ G. W. Allport: *A személyiség alakulása.*

¹⁰ E. H. Erikson: *Az emberi fejlődés nyolc szakasza, 1957.*

tatási Intézetében vizsgálatot folytattak a diplomázó hallgatók körében, melyben a „sokoldalú személyi egészségesség” fokát mérték, pontosabban annak a kiegyensúlyozottságnak és érettségnek a mértékét, amelyet az egyén más emberekhez fűződő viszonyaiban felmutat.

Főként azok az eltérések érdemelnek figyelmet, amelyeket az egészségesnek és a nem egészségesnek minősített vizsgált személyek között mutatnak ki.¹¹

Mindenekelőtt az otthoni körülményekben volt észrevehető különbség a két csoport átlaga között. Általában véve a magasabb pontszámmal jutalmazott kísérleti személyek fejlődéstörténete problémamentesebb volt, ritkábban fordult elő a gyermekkorban súlyos betegség vagy trauma, otthoni környezetük szilárdabbnak bizonyult. Szüleik pedig – akik az ő fejlődésük modelljeiként szolgáltak – sikeresebbek voltak, és nagyobb tiszteletnek örvendtek. „Ez az eredmény megerősíti azt a korábbi következtetésünket, mely szerint a gyermekkorban élvezett biztonság és stabilitás jó alapot nyújt a személyiség folyamatos előrehaladásához, fejlődéséhez. Mindamelllett a kutatók néhány szembetűnő kivételt is felfedeztek. Ezekben az esetekben az egészségesség magas foka a zátonyra futott családi élet ellenére is jelentkezik. Épp ezért helyénvaló a figyelmeztetés, hogy az érettség titka nem csupán a gondtalan, könnyű gyermekkorban keresendő. A titok inkább abban a módban rejlik, ahogyan az élet által teremtett problémákra reagálunk.”

A hajléktalanság magyarázata véleményem szerint általában a személyiségfejlődésben rejlik. A félresikerült életek a szocializációs folyamatban – főleg a gyermek- és fiatal felnőtt korban – elszenvedett hiányokra, sérelmekre vezethetők vissza. A szeretet, a biztonságérzet, az örömteli emberi kapcsolatok, az önállóság lehetőségének a hiánya vezet oda, hogy az embernek később nem lesz ereje, önbizalma, cselekvési mintája ahhoz, hogy megbirkózzon a krízishelyzetekkel. *Ha valaki a saját lelkében „otthonatlan”, nagyobb valószínűséggel jut el a teljes nélkülözés, azaz a tényleges lakás nélküliség állapotába.*

11 Az egészséges és „nem egészséges” hallgatók között – mint azt tesztek, interjúk, ellenőrzött megítélési eljárások segítségével bizonyították – a személyiséget illető négy fő eltérést találtak.

1. *A munkatevékenység célirányos, hatékony megszervezése.* Azok a hallgatók, akiket magasabbra értékelték, szilárdabbnak, a megterheléssel szemben ellenállóbbnak bizonyultak. Nagyobb életerő lobog bennük, jobban tudnak alkalmazkodni, több az erőforrásuk. Laboratóriumi percepció vizsgálatok során kisebb ingadozást, kevesebb haszontalan mozzanatot mutattak ki vizuális teljesítményükben.

2. *A valóság pontos észlelése.* Nemcsak észlelési tesztekben bizonyultak az egészséges kísérleti személyek pontosabbaknak, hanem kiderült, hogy általában véve jobb az ítélőképességük, önmagukról is helytállóbb ismeretekkel rendelkeznek, jobb az önismeretük. Valóságérzésüket az is bizonyította, hogy a „csodálatosnak”, megmagyarázhatatlannak tűnő eseményeket szkeptikusabban fogadták.

3. *Etikai értelemben vett jellem és integritás.* Az egészségesség skáláján magas értéket elért személyek több bizonyítékát adták annak, hogy megbízhatóbbak, komolyabbak, felelősségteljesebbek, toleránsabbak. Szilárd, „belsőleg elhatározott alapelveik” voltak.

4. *Személyközi (interperszonális) és személyen belüli (intrapersonális) alkalmazkodás.* A magasabb pontszámmal értékelt kísérleti személyek kevesebb elhárítással éltek, kevésbé voltak önzöek, bizalmatlanok. Gyakrabban írták le magukat úgy, mint akik „idejük nagyobb részében boldogok”. Kevesebb nyoma volt náluk neurotikus vagy más abnormális tendenciáknak. G. W. Allport: *A személyiség alakulása.*

A következőkben interjúk és eseteírások¹² felhasználásával tesztek kísérletet arra, hogy az eriksoni szakaszokat nyomon követve elemezzem a hajléktalanság kialakulásának folyamatát.

A csecsemőkor

Csecsemőkorban az alapvető bizalom érzésének, az ösbizalomnak kell kialakulnia, amely alapja minden későbbi egészséges emberi kapcsolatnak. Ebben a korban még egyszerű a kérdés. Ha van szerető és tápláló anya, akkor minden jó, ha nincs, akkor pedig minden rossz. A hajléktalanok csecsemőkoráról általában elég keveset lehet tudni, de az eseteírásokból, interjúkból kiderül, hogy sok esetben már ilyenkor hiányok, sérülések keletkeznek. A hajléktalanok jelentős része töltött hosszabb-rövidebb időt állami gondozásban, és sokuk esetében ebbe beleesik a csecsemőkor is.¹³

Az anyához való kötődés csecsemőkori kialakulásának hiánya a tapasztalatok alapján oda vezet, hogy a majdani felnőtt képtelen a tartós kötődésre, családalapításra. Vagy egymást váltják a néhány hónapos, legfeljebb néhány éves kudarcos kapcsolatok, vagy soha nem is próbálkozik családalapítással. Az ilyen hiányt elszenvedett hajléktalan férfiak között nagyon sok van, aki teljesen magányosan, visszahúzódva, sokszor munkásszállókon élte le egész eddigi életét.

K. I. (sz: 1967) azok közé tartozik, akik megpróbálták a családalapítást, de ez gyorsan kudarcba fulladt.

Kétéves koráig volt csecsemőotthonban, majd nevelőszülők vették magukhoz, akiket nagyon szeretett. Az általános iskolában sikeres volt. 14 éves korában a nevelőszülei meghaltak és a (nevelő) nagypapjával, illetve annak élettársával maradt a lakásban. Róluk szintén jó emléke van. A nagypapa halála után az élettárrsal eladták a hűvösvölgyi lakást és elfejezték a pénzt.

Ekkor 18 éves volt. Egy ismerős kisiparoshoz költözött és közös vállalkozásukba fektette a pénzét. Innentől kezdve rosszul sikerült kapcsolatok következtek egymást. A kisiparoshoz mint apához próbált kötődni, de ennek az lett a vége, hogy az kiforgatta a pénzből és elzavarta. Ezzel kezdetét vette a teljes lecsúszás folyamata. Egy sikertelen, 6 hónapos élettársi kapcsolat után többször már nem próbálkozott. Erősen ivott, életét hol börtönben, hol hajléktalanszállókon töltötte. „Soha egy beszélőre sem hívtak, egy levelet sem kaptam. Egyszer voltam beszélőn, egy cellatárs hűga létszámfeletti volt.”

A szülők, nevelők halála ugyan nagy trauma, de hosszú távon sokkal

12 Az interjúk a Mezei György által vezetett 1995–96-os hajléktalan kutatásból származnak. Interjúk készültek Budapesten és vidéken is, utcán élő, éjjeli menedékhelyen alvó és átmeneti szállón lakó hajléktalanokkal. Azokat az interjúkat dolgoztam fel, és azokat fogom használni, amelyek olyan férfiakkal készültek, akik életük jelentősebb részében Budapesten éltek, vagy útjuk hajléktalanná válásuk után Budapestre vezetett. Azért tettem így, mert a nők hajléktalansága és a vidéki hajléktalanság más természetű és egy külön dolgot kívánna.

13 Állami gondozásban lévő csecsemőnél az anya–gyermek kapcsolat leglényegesebb összetevője hiányzik. Nincs meg az egy személyhez kötődő intim kapcsolat, így nem valósulhat meg az a sajátos, nagyon bensőséges kommunikáció sem, amely a bizalom és az egymás megtanulásának alapja. Itt kezd kifejlődni a későbbi bizalom alapja. Úgy mondják, hogy a személyiség a gyermekori bizalomtól a serdülőkor növekvő önbizalmán át a felnőttkor megbízhatósága felé halad.

inkább kiheverhető, mint az eltaszítottság érzése. Egy szülő halála után megmaradnak a jó emlékek, elraktározható a hajdani szeretet.

De ha egy gyereket intézetbe adnak, vagy az utcára tesznek, akkor, ha van is jó emléke a volt családjáról, ez is leértékelődik és hazuggá válik a szemében. A vizsgált példában a csecsemőkori kötődés, az „ösbizalom” kialakulásának hiánya valószínűleg többet nyomott a latban, mint a tragikus halálesetek.

A csecsemőkori hatásokon túl az egész gyermekkor minősége meghatározó a későbbi kötődések szempontjából. A legtöbb hajléktalan életútjában megvannak azok a töréspontok, amelyek akadályozzák az egészséges kötődés képességének kialakulását.

B. A. (sz: 1936) teljes családban élt ugyan kb. 8–10 éves koráig, de a szülők keveset voltak vele, mindketten két műszakban dolgoztak a Magyar Posztógyárban. A háború után testvérével árvaházba kerültek, mert apjukról az a hír járta, hogy elesett, anyjuk pedig nem tudta eltartani őket. Apjuk néhány év múlva előkerült, és hazavitte őket. B. A. 1956-ban kiment Svájcba. Megtanult németül, és taxisofőrként kezdett dolgozni. Megházasodott, de a kapcsolat két év alatt tönkrement. Elszegődött kamionsofőrnek, és átment Franciaországba, majd Németországban és Olaszországban is élt néhány évet. Mind a négy országban megházasodott, mindenütt születtek gyerekei, hogy aztán mindenhol továbbálljon. Saját bevallása szerint a legjobb öt éve az volt, mikor egy macska társaságában járta Európát, és néha-néha ellátogatott valamelyik családjához. 1986-ban hazajött Magyarországra, ahol már semmiféle kapcsolata nem alakult ki és hajléktalanná vált.

„Úgy látszik, nem tudtam valami miatt igazán kötődni hozzájuk” – mondta a négy (biztos egzisztenciát jelentő), otthagyt családrol.

A hajléktalanok életútjait elemezve kiderül, hogy ezek a gyenge kötődési képességgel rendelkező emberek gyakran választanak olyan szakmát, megélhetési módot, amely folyamatos kilépési lehetőséget biztosít a kapcsolataikból. Viszonylag gyakran fordul elő például a magányos kamionozás, de néha ilyen célt szolgálhat a munkásszállóhoz kötött munkavállalás is, amely ugyancsak megkönnyítheti a kilépést a családi konfliktusból.

A kisedkor

Ebben a fejlődési szakaszban a kialakult ösbizalom megerősítésére van szükség. A legfontosabb a következetes nevelés, az egyértelmű szabályok kialakítása a kisgyermek életében.

A szülőnek és a gyermeknek az a feladata, hogy megtanulják egymást kölcsönösen szabályozni, nehogy bármelyikük is öngerjesztő folyamatok áldozata legyen, és erőszakos követelésekkel lépjen fel.¹⁴ Ebben a korban a gyerekeknek azt is éreznie kell, hogy az életét szabályozó, rengeteg tilalomnak

¹⁴ Erikson az e szakaszon való rossz átmenetből származtatja az érzelmek és a birtoklási vágy későbbi gát nélküli szabadon engedését, amely pusztító erők formájában irányulhat mind a környezet, mind a saját én ellen. Talán itt lehet az egyik gyökere a volt állami gondozottak suicid, de inkább öncsonkító magatartásának, amely a verőér körüli megszámlálhatatlan heget eredményezi.

van értelme. Ez csak a szülőbe vetett bizalomra és a gyerekek sugallt szuverenitásképre épülhet. A gyermek világában az anya mellett ilyenkor kezd helyet kapni még néhány fontos személy, általában az apa, esetleg a testvérek, illetve a periférián további közeli rokonok. Az intézeti gyerekek világa nem hasonlít a családéra. A különböző személyek nem a gyerekek igényei szerinti szerepet töltik be az életében, felbukkanásukat és feladataikat a nevelők munkaidőbeosztása határozza meg. Ahogy a csecsemőkori egyszemélyes kötődés sem tud kialakulni, úgy az újabb szereplők bekapcsolódása is csak torz formában lehetséges. Mindezek mellett a gyermekben saját fontosságának tudata sem alakulhat ki, hiszen olyan környezetben él, ahol ő csak egy a sok közül – nincs feltétlen szuverenitása.

A családban felnőtt hajléktalanok életútjaiból erre a szakaszra vonatkozóan csak áttételes következtetéseket lehet levonni. Elenyésző azoknak a családoknak a száma, ahol nem történt válás, és ami a gyerekekre még sokkal rosszabbul hat, az apa igen gyakran, de néha az anya is rendszeres alkoholfogyasztó volt, és (ettől nem függetlenül) kiábrándult, durva ember. A drogról (hatását tekintve az alkoholt ide sorolom) tudni lehet, hogy saját törvényeiket drasztikusan rákényszerítik a fogyasztóra és ezáltal annak családjára is. Ezek a „törvények”, rengeteg más káros következményük mellett, természetesen felfoghatatlanok és félelmet keltőek egy gyerek számára.

A hajléktalanok apái közül meglepően sokan voltak valamilyen erőszak-szervezet: katonaság, rendőrség, munkásörtség tagjai.¹⁵

Ezekről az apákról többnyire azt is megtudhatjuk, az adott szervezet hierarchiájában nem tudtak előrejutni. Emiatt rengeteg keserűség és agresszió halmozódott fel bennük. A beszámolók szerint ezek az apák hajlamosak voltak otthon is megkövetelni a „katonás” rendet. Ez a későbbi fejlődési szakaszokban kap majd nagy hangsúlyt, de biztos, hogy egy kisgyerek igényeivel is maximálisan szemben áll.

Z. L. (sz: 1976) szülei 6 hónapos korában elváltak. Apját nem ismeri, anyjára úgy emlékszik vissza, mint aki keveset törődött vele, soha nem ért rá és nem szerette igazán. Általában ellátta őt, de ez az anyagiak szintjén maradt. 10 éves koráig egyedül nevelte, majd újra férjhez ment. Nevelőapja soha nem bántotta, de ő mégis gyűlölte. Elviselhetetlenül viselkedett mindkettőjükkel szemben. Számos konfliktust idézett elő azzal, hogy anyja és nevelőapja fontos tárgyait (autó, iratok stb.) tönkretette. 15 éves korában intézetbe adták. A szakközépiskolát sem tudta folytatni. 18 évesen még egy darabig utógondozóban lakott, majd hajléktalan lett. Anyja fenntart neki egy lakást, amelyet kiad, és a pénzt elvileg félreteszi neki. Z. L. nem tart igényt semmire, iszonyú gyűlöletet érez a szülei és az egész világ iránt. „Nem érdekel az apám és az anyám se. Megdögölhet mind a kettő. Legalább örökölök valamit.”

Az apa Z. L. 6 hónapos korában lépett ki a családból. Ennek ilyen fiatal korban nem kell önmagában nagy törést jelentenie. (A válás körülményeiről persze nem tudunk.) Itt valószínűleg arról lehet szó, hogy az anya rideg viselkedése és az igazi törődés hiánya oda vezetett, hogy a gyerek tehetetlenség- és elutasítottságérzése agresszióban fejeződött ki, amelyet az eluta-

¹⁵ Ők szinte kivétel nélkül rendszeres alkoholfogyasztók.

sító személyek tárgyain vezetett le, illetve a későbbiekben, felnőtt korában ő is elutasítja az anyját, és teljesen bezárkózott a külvilág elől. Az újabb csalódás kockázata nélkül így valószínűleg nagyobb biztonságban érzi magát.

D. K. (sz: 1953) amióta csak emlékszik, gátlásos, zárkózott volt. Apja mindig nagyon rideg volt vele. (A háborúban nyilas volt.) „Mindig hamar eljárt a keze, négyest sem volt tanácsos hazavinni.”

A tanulmányaiban mindig sikeres volt. Nagyon korán elkezdett inni. „Volt, hogy apámmal együtt ittunk. Ilyenkor közelebb kerültünk egymáshoz.” Már felnőtt volt, mikor az anyja öngyilkos lett. Ezért az apját hibáztatja. Gyerekkorától kezdve vegyész akart lenni, és ez sikerült is neki, annak ellenére, hogy saját bevallása szerint már az egyetem első éveiben kész alkoholistává vált. Többször volt elvonókúrán. Háromszor házasodott. Minden esetben értelmiségi családba nősült és a feleségei családjához költözött, vagy rajtuk keresztül jutottak lakáshoz. Szorongásai csak az alkohol hatására enyhültek. Mindig egyedül és otthon ivott, és ezt egy jó darabig a munkájával is sikerült összehangolnia. Alkoholizmusa miatt voltak bajok a házasságaiban, de soha nem lett belőle nagyobb konfliktus. Egyszer sikerült 3 évre leszoknia. Harmadik házassága végén addigra meghalt apja lakásába költözött. Visszaszokott az ivásra, sőt ekkor már kocsmába is járt. Innentől nem volt megállás. Ivócimborák lepték el a lakását, munkanélküli lett, majd egy lakásmaffia karmái közé került. Rátették a kezüket a lakására, őt pedig vidékre vitték, ahol rabszolgaként dolgoztatták. Csak hónapok múlva sikerült megszöknie egy társával, és a teljes semmiben találta magát.

Ebben az esetben valószínűnek látszik, hogy a rideg apai viselkedés és a túlzott követelmények eredményezték D. K. egész életén át tartó szorongásait és beteges visszahúzódását. (Talán ezért választotta a magányosan végezhető vegyész szakmát is, mindenesetre éveken át egyedül dolgozott.) Ezért nyúlt az alkoholhoz is. A viszonylag kedvező társadalmi státusznak köszönhetően az ivás nem járt együtt az életforma gyors szétesésével. Ebben szerepet játszhatott az átlagosnál toleránsabb családi háttér, és az, hogy hosszú ideig kizárólag otthon ivott, így megspórolva az alkoholizmussal együtt járó konfliktusok egy részét. Az apja lakásába való visszaköltözés és a kocsmázás beindulása azonban felborította ezt a kényes egyensúlyt, és a teljes lecsúszás megállíthatatlanná vált.

A játék kora

Ebben a fejlődési szakaszban, amely ugyancsak a bizalomra és egy bizonyos fokú autonómia érzésére épül, kezd kifejlődni a gyerek kreativitása, és itt kezdődik a szereptanulás is. Még mindig nagyon fontos a kölcsönös szabályozás, és ebben a szakaszban kezdődik az addig a szülők által képviselt felettes én belsővé válása. Egész életére nézve döntő lehet az, hogy ebben az életkorban milyen követelményrendszer alakít ki magában a gyerek, és

ezzel hogyan tud majd együtt élni, illetve, hogy milyen szerepeket kezd a férfiaknak és a nőknek tulajdonítani.¹⁶

Ísmét az állami gondozottakkal kezdem. A szereptanulás mintái, az apák és anyák, hiányoznak az életükből. Csak a nevelőkkel vannak kapcsolatban, akiktől – még ha kötődnek is hozzájuk – a megfelelő szerepeket nem tudják eltanulni. A szabálytanulás csak torz lehet, mivel egy néhány fős család kapcsolatszerkezete helyett egy intézmény előírásaihoz kell igazodniuk.

A feldolgozott esetekből az derül ki, hogy a hajléktalanok családjait ebben az életkori szakaszban többnyire nagyon súlyos feszültségek terhelték, gyakran válással, olykor halálessel súlyosbítva.

Néhány esetben a család vándorló életformát élt az ehhez járuló sajátosságokkal együtt.

B. I. (sz: 1948) apja a Csatornaépítő Vállalat művezetője volt. Az anyja és a három év fölötti gyerekek (összesen 5 gyerekük született) vele vándoroltak mindig oda, ahol éppen munka volt. A gyerekek 3 éves korukig a nagymamánál nevelkedtek, majd beálltak a sorba. A család 1954-ben telepedett le Oroszlányban és B. I. itt végezte el az általános iskolát. Apja közben elhagyta a családot egy fiatalabb nő kedvéért, de általában tisztességesen intézte a dolgokat, rendszeresen visszajárt hozzájuk, anyagilag támogatta őket, és a feleségével is sikerült megőrizniük a beszélő viszonyt.

B. I. lakatosnak tanult, majd érettségét is szerzett. A Kőhászati Gyárépítő Vállalathoz ment dolgozni, és 6 évig az apjához hasonlóan vándorolt a munka után. 1972-ben próbált letelepedni és családot alapítani, de addigra már erősen ivott, és a házassága rövid idő után válással végződött. 77-ben újra nősült, de ez a házassága sem sikerült. Az útja egy budapesti munkásszállóra vezetett, ahol hosszú évekig lakott. A rendszerváltáskor, a nagyipar összeomlásával és a munkásszállók bezárásával hajléktalanná vált.

B. I. kisgyerekkori családjában az interjú alapján nem volt különösebb probléma. Az is a család viszonylagos rendezettségét jelzi, hogy az apa a család elhagyása után is rendszeresen látogatta őket és fizette a gyerektartást.

Egy „kulturált” válás véleményem szerint feldolgozható és kiheverhető egy gyerek számára. Éppen ezért nagyobb jelentősége van az apai mintának, amely a fiatal B. I.-t vándorlásra készítette. A „munkásszállós” életforma és a vele csaknem szükségszerűen együtt járó alkoholizálás túlságosan mély nyomokat hagyott benne, házasságai kudarcba fulladtak, és újra munkásszállóra kényszerült.

A szülői minta követése még számos életútban kísértetiesen visszaköszön.

L. J. (sz: 1953) szülei 7 éves korában váltak el. Mindketten ittak. 9 éves koráig anyja, majd a fokozódó alkoholproblémák miatt 9–18 éves koráig az apja nevelte, aki sok évig segéd munkásként dolgozott, azután hivatásos katona lett. Anyja elektroműszerész. Apját sosem kedvelte különösebben. Elektromű-

¹⁶ Sánta Ferenc *Kicsik és nagyok* című novellájában fájdalmasan pasztikus jelenik meg a kisgyerekek óriási szereptanulási és utánzási igénye. A kislány és a kisfiú élethűen eljátszzák szüleik sivar, feszültségektől terhes életét, majd a kisfiú „részeget” (a megfelelő szerephez ragaszkodva) a hajánál fogva rángatja körbe a kislányt a szobái szimbolizáló, porba rajzolt körben. A kislány közben a gyerekeért sivalkodik. Sánta Ferenc: *Isten a szekéren* (Szépirodalmi Könyvkiadó Zsebkönyvtár 1982.)

szerésznek jelentkezett, de csak vízvezeték-szerelőnek vették fel. Az iskolát elvégezte, dolgozni kezdett, majd néhány év után beiratkozott a tiszthelyettesképzőre. 3 évig volt hivatásos katona, ekkor leszerelt, mert elege lett a katonaeletről. 2 évig ismét a szakmájában dolgozott, majd erősödő alkoholizmusa miatt már csak segédmunkásként tudott álláshoz jutni. Egymást sűrűn váltó, egyre rövidülő munkaviszonyok következtek, mert a munkahelyi ivás miatt már sehol sem volt maradása. Apjával is és anyjával is már rég megszakította a kapcsolatot, ugyanis előállt az a hajléktalan életutakban gyakran felbukkanó helyzet, hogy mindkét szülője újraházasodott, és az új felállásban neki nem jutott hely. Amíg tehette, albérletben lakott, majd mikor már nem tudta fizetni, munkásszállóra ment, s itt érte a rendszerváltás. Családalapítási kísérlete egész élete során nem volt.

L. J. az apjával és az anyjával is azonosulni kívánt, amikor mindkettőjük szakmáját meg akarta tanulni. Egyik sem sikerült. Elektroműszerésznek nem vették fel, és később a katonaelet sem volt kedvére való. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az azonosulás vágya annak ellenére is működött benne, hogy apját sosem kedvelte különösebben. Az alkoholizmusának kialakulásában nyilván jelentős része van a kudarcainak, de valószínűleg nagy szerepet játszott benne a problémák kezelésének – szülőktől tanult – rossz mintája is.

Az iskoláskor

A gyerek ekkor már magán viseli szülei karakterét. Az állami gondozott gyerekek megtanulják az intézet farkastörvényeit. Akik közülük külső iskolába járnak, szembesülnek az előítéletekkel, a kiközösítéssel, azzal, hogy ők egy másik, a többiek által lenézett „kasz” tagjai. Az intézeten kívüli társadalom szabályaival történő találkozás ezzel a tehertétellel kezdődik. Mindez megerősíti őket abban, hogy szemben a külvilág – számukra bonyolult, ijesztő és jórészt érthetetlen – szabályaival a későbbiekben is ragaszkodjanak az egyszerű és átlátható intézményi szabályokhoz. A hátrányos induló feltételek mellett ez is szerepet játszik abban, hogy közülük oly sokan töltik életük jelentős részét munkásszállásokon, börtönben, hajléktalanszállásokon, hasonlóan egyszerű szabályok szerint működő intézményekben.

A feldolgozott esetek alapján a hajléktalanok között viszonylag nagy számban vannak fogyatékosok, illetve olyanok, akiket az áthelyező bizottság annak idején így minősített. Sokuk számára az iskoláskor más okokból jelentett kudarcélményt. Akiknek az iskola kudarcot jelent, azok elvesztik a kompetenciaérzésüket és a csökkentértékűség tudata alakul ki bennük. Sokszor felszabadulásként élik meg az általános iskola befejezését, ha egyáltalán eljutnak odáig. Így természetesen nem tanulnak tovább, vagy ha mégis, menet közben többnyire lemorzsolódnak, ami tovább erősíti bennük az inkompetencia érzését. A család iskolához fűződő viszonya természetesen sokat számít, akár jól, akár rosszul teljesítő gyerekről van szó. Hatékony segítséget csak a családtól várhat a gyerek, ha valamiért nem tud beilleszkedni vagy megfelelni az iskolában. Ha a család az iskolához hasonlóan csak a meg

nem felelés érzését erősíti a gyerekekben, akkor biztosra vehetők a további kudarcok.

H. I. (sz. 1951) úgy emlékszik vissza a gyerekkorára, hogy a család valamiért kiközösítette őt. A testvéreivel nem így viselkedtek. Többször megesett, hogy a család együtt ment valahová, és őt otthon hagyták. Kisegítő iskolába járt, amit rengeteg kínlás után, 15 évesen, fejezett be. (Hogy a kisegítő iskolába telepítés indokolt volt-e, arról nincs információnk.) Alighogy elvégezte az iskolát, egy közértbeli lopás miatt máris Aszódra került intézetbe. 18 évesen szabadult és az IKV-nál helyezkedett el, mint tetőfedő segéd, ám rövidesen újra börtönbe került.

Eddigi élete során összesen 28 év 3 hónapot töltött börtönben. A büntetések között az anyjánál lakott, amíg az egyszer csak nem engedte be többé a lakásba, mert albérloknak adta ki a szobáját. (Apja már régen meghalt.)

H. I. történetéből nyilvánvaló, hogy élete során nem tudta (és nem is nagyon volt erre lehetősége) elfogadni a kultúránkban preferált előrejutási eszközöket.¹⁷ A totális iskolai kudarc és az otthoni környezet teljesen logikusan arra tanította, hogy kizárólag illegális módon boldogulhat.

A család (általában az apa) túlzott, irreális követelményei is könnyen vezethetnek ilyen eredményhez, mivel a gyerek a tényleges teljesítményétől függetlenül úgy érzi, hogy rosszul teljesít és nem tud megfelelni az elvárásoknak.

A rideg, katonásan követelő apák erre a fejlődési szakaszra is nagyon károsan hatnak. Az ilyen apa mellett felnövő gyerek sokszor felnőtt korában is ott érzi magán az apja megvető pillantását, és ezért nem képes a saját teljesítményét objektíven megítélni.

A serdülőkor

Ez az identitás megtalálásának korszaka. Ebben az időszakban a fiatalnak az a legfontosabb, hogy mások hogyan látják őt. Serdülőkorban kell megtalálnia azokat a szerepeket, az életről való elképzelést, a szakmát, amelyeket majd később használ az ember. A szexuális érése kora ez, ilyenkor a serdülő sokszor félszeg és nagyon sebezhető. A serdülőkori fejlődés sikerességén múlik, hogy az ember képes lesz-e később az intimitásra, elsajátítja-e a mások felé való odafordulás képességét. Mély barátság, kiegyensúlyozott, szeretetteljes párkapcsolat csak akkor lehetséges, ha az ember képessé vált arra, hogy ne csak a félelmeivel, problémáival, tehát önmagával foglalkozzon egy kapcsolatban, hanem elég magabiztosságot gyűjtött a mások felé való teljes odaforduláshoz és irántuk való felelősségvállaláshoz.

Az állami gondozott fiatalok ebben az életkorban már kifejlesztik magukban a világ gyűlöletét. Addigi élettapasztalataik következtében destruk-

¹⁷ Merton a fennálló társadalmi rendhez való alkalmazkodás szempontjából 5 csoportot különböztet meg aszerint, hogy elfogadják-e az élet általános céljait, illetve a célok elérésének legitím eszközeit. A fenti eset azok közé tartozik, akiket Merton újítónak nevez. A célt (pénzt) elfogadja, de annak elérésére eszközként a bűnözést választja a legitím munka helyett. R. K. Merton: *Társadalmi struktúra és anomia*. 1938.

tívvá válnak önmagukkal, másokkal és a környezetükkel szemben. Világosan látják már, hogy a szülei eldobták őket és azt is, hogy a legtöbb gyerekkel nem ez történik. Kezd felsejleni előttük, hogy nemsokára az intézet falain kívül kell élniük csupa olyan ember között, akik mindenből többet és jobbat kaptak, mint ők. Az életük csupa szorongás, kisebbségi érzés és agresszió, elutasítják azokat az értékeket, amelyeket elérhetetlennek tartanak.

Sok hajléktalan ebben az életkorban került intézetbe, mert szülei „nem bírtak vele”.¹⁸ Az is számos esetben fordul elő, hogy a gyereket 14 éves korában Budapestre vagy más nagyvárosba küldték kollégiumba. Ilyenkor, az iskola végeztével gyakran munkásszállón folytatták életüket a fiatalok.

A serdülőkori családok vizsgálatakor azt találtam, hogy ekkor már nagyon kevés a teljes család, feltűnnek a mostoha szülők (a szó mesebeli értelmében). A szakmaválasztás¹⁹ pedig, ha van egyáltalán, sok esetben apai kényszer hatására történik. A korábban felmerült problémák (alkohol, rendezetlen családi élet, kölcsönös meg nem értés és meg nem értettség) természetesen továbbra is jelen vannak.

T. K. (sz: 1946) szülei 6 éves korában váltak el. Anyjával maradt, aki nemsokára újra férjhez ment. Mostohaapját ki nem állhatta. Apja a válás után szintén újranősült. Ötödikes korától nyolcadikig intézetben volt, mert anyja tüdőbeteg lett. Az autószerelő szakma érdekelte volna, de nevelőapja lakatosnak adta. Tagja lett egy galerinek és az utcán töltötte ideje nagy részét. Az iskolát abbahagyta és nemsokára Aszódra került javítóintézetbe. Itt központifűtés-, víz- és gázszerelő iskolába kezdett járni, de mikor 18 évesen kiszabadult, nem folytatta az iskolát. Apja helyezte el ismét segéd munkásként, hegesztő ismerőse mellett.

Ezután focista sportállások következtek, majd 1969-ben megnősült és 74-re felépített egy emeletes házat²⁰. Nemsokára elváltak és ő mindent otthagyt a feleségének és a két gyereknek. Ismerősöknél, munkásszállón lakott, majd nem sokkal a rendszerváltás előtt hajléktalan lett.

Ebben az esetben is fontos szerepet játszik az a hajléktalan-élet történetekben gyakran előbukkanó motívum, hogy a szülők elválnak, és mindketten újraházasodnak. Ilyenkor a gyerek általában nem szereti a mostohát, az akár rászolgált, akár nem. Rossz viszony alakul ki köztük és ez az édes szülővel is megrontja a kapcsolatot. A gyerek így lényegében kiszorul a családból. T. K., mint annyi más gyerek, egy galeriben próbálta megkeresni a valahová tartozás érzését. Az eredményt ismerjük: javítóintézetbe került.²¹ A szakma-

18 Megfigyelésem szerint a gyerekes hajléktalanok esetében is már hiányzik ez a korosztály. Vagy kicsi gyerekekkel vannak, vagy már 17–18 évesekkel. Az iskoláskorú gyerekek túlnyomó részben intézetben, nevelőszülőknél vagy rokonoknál élnek.

19 A hajléktalanok jelentős része a szocialista korszakban tanult az akkori extenzív iparosítás által igényelt szakmákat, amelyek jellemzően az akkori acéliparban, építőiparban és általában a nagyiparban voltak használhatóak. Az ipar rendszerváltás kori összeomlásával az általuk tanult szakmák és ezeknek tudásanyagja teljesen idejétmúlttá vált, és az általános iskolai végzettség (sokan közülük csak ezzel rendelkeznek) szintén teljesen leértékelődött.

20 Sok hajléktalan életében szerepel a 70-es, 80-as években fiatal házként megvalósított házépítés. A beszámolók szerint emberfeletti energiákkal építkeztek ebben az időszakban. A házaspár minden nélkülözést vállalt az építkezés érdekében. Ennek számos esetben az lett a vége, hogy a ház elkészültével rádőbbsen, hogy totálisan üres az életük és elváltak. Vannak esetek, amikor férfiak 3-4 házat is felépítettek életük során, de mindegyik elúszott a válás során.

választás kikényszerítésével apja megfosztotta T. K.-t attól a lehetőségtől, hogy maga döntsön és azt a szakmát tanulja meg, amelyikhez kedve van. Fellázadt és abbahagyta az iskolát.

I. P. (sz: 1950) apja belügyi összekötő tiszt volt, a már említett katonás gyermeknevelési attitűddel. Gyerekkorát „egyenruhás házakban” töltötte, a „más” gyerekek barátságának tilalmával. Apja autószerelőnek adta. Neki ehhez nem volt kedve, de „meg lett mondva”, hogy: „amíg az én kenyeremet eszed...” 16 évesen ő is otthagya az iskolát és a bányához ment dolgozni.

20 évesen megnősült, két gyerekük született, albérletben éltek. 5 év után elváltak. Második házasságát néhány év múlva kötötte. Súlyos alkoholista lett, és hamar elváltak. Munkásszállóra ment lakni. Ettől kezdve sokat volt elvonókúrán, kórházakban, eredmény nélkül. 1992-ben egyszerre érte anyja halála, a munkanélküliség és a szállás elvesztése. Azóta hajléktalan.

I. P. menekülése a némileg paranoiásnak tűnő apától világosan látszik. A nagyon fiatalon, valószínűleg éretlenül kötött házassága szintén erről árulkodik. Az apai mintát soha nem tudta elfogadni, sőt mindig külső kényszerítő erőként élte meg.

A fiatal felnőttkor

A már kialakult személyiségjegyekre építve ebben a szakaszban kell kibontakoztatni az intimitás képességét. Ehhez pozitív énképre, önbizalomra és a biztató jövőkép érzésére van szükség. Ekkor kell megvalósulnia a szeretet és munka képességének.²²

Az állami gondozott fiatalok ebben az időszakban kerülnek ki az intézetből, többnyire anélkül, hogy a kinti életben tájékozódni tudnának, és önálló életvezetéshez szükséges ismeretekkel, készségekkel rendelkezzenek.²³ Próbálják megkeresni a szüleiket, ami újabb csalódással jár, mert nem nagyon tudnak mit kezdeni egymással, vagy ha netán örömmel fogadják is a visszatért gyermeket, néhány hét, hónap után kiderül, hogy mégsem lakhat ott. Ennek az „örömmek” olykor az az oka, hogy a fiatal az intézetből kikerülve hozzájut az addig felgyűlt családi pótlékhoz²⁴, esetleg árvasági járadékhoz²⁵, valamint életkezdési támogatásra is számíthat. A befogadás csak addig tart, amíg ezek a pénzek el nem fogynak.

21 *Ifjúságszociológia*, 1969, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, H. E. Salisbury: *A galeri*.

22 A szeretet és munka közti egyensúly megtalálása is elengedhetetlen. Freud ezen egy olyan általános munka-aktivitást értett, amely nem nyeli el egészében az individuumot, és nem fosztja meg attól a jogától és erejétől, hogy szexuális lény és szerető ember lehessen. H. Erikson: *Az emberi fejlődés nyolc szakasza*.

23 Egy 18 éves lány egész életét intézetben töltötte. Onnan kikerülve életkezdési támogatás segítségével lakáshoz jutott. Beköltözött és megkezdte a „kinti” életet. A szomszéd néni egy pár hónap múlva figyelmeztette rá, hogy az egyik kis doboz a lépcsőházban, amelynek már a tetején lógnak ki a papírok, az ő postaládája. Arra való, hogy az ember megnézze, hogy érkezett-e levele, illetve kiírta azt. (Csató Gyula közlése.)

24 Csak 1990-től kapja meg a gyerek a felgyűlt családi pótlékot, amely azóta jár alanyi jogon. Azelőtt az intézet felhasználhatta a pénzt.

25 Az új gyermekvédelmi törvény (1997/31) ezt otthonteremtési támogatásra változtatta.

A volt állami gondozottak számára nem jelent újdonságot a szociális izoláció és az intézményi, menedékhelyes, hajléktalanszállós élet.

A hajléktalanok életének ebben a szakaszában általában is jellemző a szülőkkel való kapcsolat további romlása, az otthonról való menekülés, a korai házasság és az általános perspektívatlanság. Az utóbbi években a szegénység növekedésével újra jelentőséget kapott az a népmesékből ismerős motívum, hogy a szülők közlik a nagykorúvá vált gyerekekkel: nem tudják, nem akarják tovább eltartani, kicsi a hely a lakásban, menjen és boldoguljon, ahogy tud. A fiatalok ilyenkor gyakran menekülnek olyan kapcsolatokba, amelyekkel az elveszett szülőt szeretnék pótolni.²⁶ Egy másik változat, hogy a felnőttkorba lépő fiatal fél az önállóságtól, nem mer leválni a szülőkről, otthon ragad, nem alapít családot, majd a szülők halálával teljesen magára marad és nem tudja irányítani a saját életét.

Ennek a fejlődési szakasznak a kudarcai már jórészt az eddigi szakaszok diszfunkcióira épülnek. Véleményem szerint ha korábban minden rendben volt, ebben a periódusban csak ritka kivételként lehet egész életre kiható sérüléseket szerezni. A fiatal felnőttkor elsősorban akkor lehet kudarcos, ha nem sikerül megvalósítani a terveket.

D. M. (sz: 1949) teljes családban nőtt fel. Szülei csak akkor váltak el, amikor ő már megnősült és külön lakott. „Ha élményekről kellett írni az iskolában, na abba belefáradt a kezem” – mondja gyerekkoráról.

Az apai nagypapa zsidó textilkereskedő, a nagymama egész életében háztartásbeli. Apja kohómérnök, anyja bérelszámoló. Apja Recsket is megjárta.

D. M. érettségi után jogra jelentkezett, de nem vették fel. Ezután italboltba ment dolgozni ismerősökhöz, és saját elmondása szerint ott csaltak, loptak, ahol csak tudtak. Később a katonaságnál D. M. írnok lett és ellopta társai koszpénzét. Az italboltban elkövetett csalások eredményeként kirúgták az egész stábot, és többé nem dolgozhatott ilyen munkakörben. Általában később is meg tudta találni a szocialista korban „zsirosnak” számító állásokat. Volt TŰZÉP-es anyagbeszerző, árukiadó, „fekete” anyagbeszerző. Igen kedvelte az éjszakai életet és az italt, de alkoholistá sosem volt. 83-ban elvált. Bírósági ügyei miatt, a börtönbüntetés előtt, 84-ben Ausztriába, majd Franciaországba menekült. Nem sikerült egzisztenciát teremtenie, segélyekből élt. Szülei halálakor Franciaországból az öccse javára lemondott a szülői házról. 1995-ben a semmibe jött haza. Öccse már családostól, nem fogadta be. Egy ideig ismerősöknél lakott, majd néhány hónap alatt hajléktalanná vált.

D. M. életének félrecsúszásában jelentős szerepe van apja meghurcolásának. A Recsket megjáró zsidó textilkereskedő gyereke valószínűleg egész életre szóló sérülést szenvedett. A családi tradíciókat, értékrendet derékba törte a szocialista rendszer.

²⁶ Eric Berne játszma-, illetve tranzakcióanalízis-elmélete szerint három alapvető énállapot létezik: a gyermek, a szülő és a felnőtt. A párkapcsolat szempontjából döntő, hogy mely énállapotok találkoznak egymással. Akkor működik jól egy kapcsolat, ha az énállapotok, illetve ennek – az adott élethelyzettől függő – változásai követik és kiegészítik egymást. A fiatal hajléktalanok esetében gyakran fordul elő, hogy az egyik fél a gyerek–szülő kapcsolatot keresi, míg a másik felnőtt–felnőtt kapcsolatot szeretne, valamint gyakori, hogy gyermek és gyermek állnak szemben egymással. Ezek a „szerencsétlen” találkozások sajnos szinte mindig kudarchoz vezetnek. Eric Berne: *Emberi játszmák*

A sikertelen felvételi a jogi egyetemre – amelynek D. M. szerint politikai oka volt, és ebben valószínűleg igaza van – tönkretette az álmát. Törvényen kívül helyezte magát és megtagadta a családi tradícióból következő értékeket.²⁷ Menekülnie kellett, majd mire hazajött, már nem volt mibe kapaszkodnia.

A következő esetben más természetű mobilitási problémával találkozunk:

Z. P. (sz: 1956) apja ingázó fűrés volt, később a műszerész szakmát is kitanulta. Anyja adminisztrátor. Mindketten munkáscsaládból származtak. Az apa Z. P. egész gyerekkorában ivott, és elég ritkán volt otthon. Anyja 15 éves korában meghalt, amiért ő az apját okolja, és azóta gyűlöli. Azt mondja, anyját az ölte meg, hogy apja beleszeretett egy másik nőbe. (Az anya égési sérülésekbe halt bele. Hogy pontosan mi történt, nem tudjuk, de nem öngyilkosság volt.) Z. P. már felnőtt volt, mikor apja újránősült. 15 éves korától gyakorlatilag egyedül élt, de betartotta mindig távol lévő apja utasításait. Gépipari technikumban érettségizett, majd jogi egyetemre jelentkezett. Nem vették fel. A Magyar Filmlaboratóriumban dolgozott néhány évig, közben megpróbált bejutni a Színművészeti Főiskola színházrendezői szakára, sikertelenül, majd újra felvételizett a jogi egyetemre. A felvételi sikerült, de csak három évet végzett el. Nem tudni, miért hagyta abba. Az biztos, hogy semmilyen jelentős változás nem történt ekkor az életében, ami ezt indokolná, tehát vagy nem felelt meg a követelményeknek, vagy neki nem felelt meg a jogi pálya. A metrónál dolgozott, majd egy TŰZÉP-telepen lett eladóból vezető. 1980-ban házasodott, de fél év múlva már a válóperen gondolkodtak. Addigra már megszületett a gyerek. Albérletbe költözött. Egyre nagyobb szerepet kapott az életében a szerencsejáték és az ital. 89-ben önként jött el a már felszámolás alatt álló TŰZÉP-től. Az ezt követő időszakról nem akart beszélni. Annyit lehet tudni, hogy Kalocsára ment és onnan már teljesen lerobbanva, TBC-sen, fájós lábbal, hajléktalanként érkezett vissza Budapestre 1994-ben.

„Úgy kerültem ide, hogy bíztam az emberekbe.”

Úgy tűnik, hogy Z. P.-nek nem volt kialakult életterve, csak abban volt biztos, hogy ki akar törni a munkáslétből. Ebben talán az is szerepet játszott, hogy nem akart gyűlölt apjára hasonlítani. Két egymástól távol eső pályával is megpróbálkozott. A színházrendezői felvétellel – amely erőteljes kitérés szándékot jelez – nagyon magasra tette a léccet.²⁸ Többlépcsős mobilitási kísérletét a származással és múlttal való teljes szakítás vágyaként értelme-

²⁷ A munkám során talákoztam jó pár olyan hajléktalannal, akit a szocialista rendszer lehetetlenített el különböző módokon. Volt köztük egyiptológus, akitől mindent elvettek, beleértve állampolgárságát is, mert Egyiptomba ment dolgozni. Sokan a fenti esethez hasonlóan nem tanulhatták, dolgozhatták, amit akartak, illetve belekényszerítették őket a nagyiparba, mindenféle ilyen irányú indíttatás nélkül. Főként a zsidó értelmiségi családból származó hajléktalanok szenvedtek teljes identitásváltságot emiatt.

²⁸ „Az iskolai felvételi, azaz a diákok kiválogatása teljesen igazságtalan, mert azonos vizsgáknak és azonos kritériumoknak vet alá teljességgel egyenlőtlen helyzetben lévő alanyokat” – írja Bourdieu és Passeron. *Iffjúságszociológia, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969: P. Bourdieu, J. C. Passeron: A főiskolások és a kultúra. A Színművészeti Főiskola színházrendezői szakára való bejutásra a legnagyobb mértékben igaz, hogy a hallgatók családi, kulturális háttere, illetve az itt megtanultak döntően befolyásolják a felvételi eredményét. Egy munkásszármazású gyerek általában nem rendelkezik azokkal a kódokkal, amelyekre a bejutáshoz szükség van.*

zem.²⁹ A szerencsejáték, az ital és a válás már a mobilitási kísérlet kudarcának következménye is.

A felnőttkor

Az alkotóképesség és az intimitás kiteljesedésének kora. A felnőttkorban egyértelművé kell válnia, hogy melyek az „én” igazi érdekei. Ki kell alakulnia az új generáció megalapítása és felnevelése iránti váagnak, amely a szülői felelősségérzetben és a gyerekekről való gondoskodásban manifesztálódik. Ebben az életszakaszban az ember rááll a neki megfelelő (számára lehetséges) életpályára, amelyben nagy hangsúlyt kap a munka világában való komfortérzés. Ennek meglétét vagy hiányát jelentősen befolyásolja a munkakultúra.³⁰

A volt állami gondozottak ebben a szakaszban általában a stabilitást nélkülözve hányódnak a társadalomban.³¹ Gyakori a meggondolatlan családalapítás, amikor a gyerekek a „semmibe” születnek, így nagy valószínűséggel ők is állami gondozásba kerülnek. Nagyon erős bennük a család és megállapodottság iránti vágy, de szocializációjuk sajátosságai miatt többnyire nem fejlődik ki a gyerekekkel kapcsolatos felelősségvállalás képessége.

A külvilág felé mindenáron bizonyítani akarják, hogy alkalmasak az anya és apa szerepre, de belül nagyon bizonytalanok.³² Sokan közülük ragaszkodnak az intézményi élethez (munkásszálló, katonaság, kórház), miközben nagyon rossz véleményük van róla. Meglepően sokan vonzódnak közülük a divatosá váló biztonsági őr pályához. Valószínűleg a bennük felhalmozódott agresszió feltételezett kiélési lehetősége, a munkakör egyértelmű feladatai, világos alá- és fölrendeltségi viszonyai és a hatalomból való részesedés illúziója csábítja őket.³³

29 Az életpályákból levont általános tapasztalatom, hogy mind a felfelé, mind a lefelé való mobilitás megnehezíti az ember életét. Az ember szülei mindig a saját társadalmi státusukhoz tartozó tudnivalókat közvetítik a gyerek felé. Ez nem is lehet másképp. Ha tehát az egész akár felfelé, akár lefelé elmozdul a szülei státusából, hátrányba kerül azokkal szemben, akik ebbe „beleszülettek”, illetve valószínűleg nem tud majd a többiekhez hasonlóan igazán feloldódni abban a társadalmi rétegben, amelybe belekerült, mivel másfajta kódokat hozott otthonról.

30 A munkakultúra nehezen körvonalazható, komplex fogalom. Ez is a gyerekkorban és fiatalokban alakul ki, akár pozitív, akár negatív töltésű legyen. A szülők, szakmai tanítók munkához való hozzáállását, azoknak a munkával való elégedettségét, precizitását vagy trehányágát, a „rendes vagy rendetlen munkapad” igényét teszi magáévá a gyerek. A mester–inas viszonyon nagyon sok múlik, amely a szocialista korszakban olyannyira tönkrement, hogy az ipari tanulók pálinka-futárokka degradálódtak.

31 Nagyon érdekes lenne egy olyan kutatás, amely olyan „sikerese” embereket vizsgálna, akik állami gondozottak voltak. Ilyenről sajnos nem tudok.

32 Egy volt állami gondozott hajléktalan, akivel hosszabb időn át kapcsolatban álltam, óriási botrányokat rendezett több hónapon keresztül, amikor két gyermekét a gyámhatóság állami gondozásba akarta helyezni. Ez elkerülhetetlenül megtörtént. Úgyfelem ezután lényegesen nyugodtabb, kiegyensúlyozottabb és jobb kedvű lett. Ekkor derült ki számomra, hogy az apa szerephez való ragaszkodása a külvilág felé, illetve önmagának szólt, de valójában óriási megkönnyebbülést jelentett neki, mikor felszabadult a felelősség alól és újra csak magáról kellett gondoskodnia. Az azóta eltelt években nem is kísérte meg a gyerekeket kivenni az intézetből.

33 A tekintélyelvű magatartás rendszeres a volt állami gondozottak körében. Két dolog vezet ide. Először is az, hogy nincsenek meg az Erich Fromm kifejezésével élve elsődleges kötelekeik, ame-

Ez az életszakasz, a vizsgált életutak jelentős részében már hajléktalanul telt el. Az ő esetükben a gondoskodás, a felelősségvállalás csupán saját személyükre, esetleg az élettársra terjedt ki. Ritka a két-három személyes társaság, és még ritkábban fordul elő, hogy hajléktalanok kommunaszerű életközösségeket hoznak létre. A hajléktalanok alapvetően magányosak.

T. R. (sz: 1955) 38 évesen lett hajléktalan. Gyerekkoráról kellemes emlékei vannak, kamaszkorára jó közösségszervezővé vált. Kőbányán a környékbeli gyerekeknek futóversenyeket és egyéb programokat szervezett. „Volt, hogy összeszedtem a környék gyerekeit és elmentünk a strandra. Voltunk ott húszan is.” Álmat is sikerült megvalósítania, felvették a Hajózási Szakközépiskolába és 5 évet a tengeren töltött. Ezután hazajött és megnősült. Apja nagyon megbántotta a menyasszonyát, és emiatt végleg összeveszték. T. R. egész élete során ragaszkodó típus volt, de elég érzékeny is. Sok esetben mondta ki úgy az „utolsó szót”, hogy később megbánta, de soha nem visszakozott. A felesége évekként később otthagyta és elment egy másik férfihoz. Az utolsó találkozáskor kitett egy kést az asztalra és azt mondta az asszonynak, ha most elmegy, akkor soha többé nem jöhet vissza, mert leszúrja. A felesége elment, de a kést még évekig otthagyta, ahová akkor letette. Inni kezdett, majd az édesanyja halálával teljesen kicsúszott a talaj a lába alól. Három év különélés után váltak el. A 60 négyzetméteres lakást el kellett adni, de ebből az amúgy sem sok pénzből ital lett.

Az alkoholról rettenetes kínok között sikerült lemondania, de 1993-ban mégis utcára került, majd hajléktalanszállóra. A szállás élet nem tetszett neki. A XI. kerületben néhány társával talált egy lerobbant lakatlan házat és oda-költöztek. A házat valamennyire lakhatóvá tették, sőt később további hajléktalanokat is befogadtak, ha meg tudtak felelni az általuk támasztott követelményeknek. Néhány hónap múlva már nyolcan lakták a házat, köztük egy házaspár külön szobáckában. A környék lakóival sikerült jó kapcsolatot kialakítaniuk. Kaptak tőlük mindenfélét, és alkalmi munkákat is végeztek náluk. A rendőrség is kiegészített a helyzettel, miután meggyőződött arról, hogy a „csövestanya” és a környék lakói között nincsenek konfliktusok.

Életüket hatékonyan megszervezték, és szabályokat alakítottak ki. Naponta beosztották, hogy: ki megy alkalmi munkát keresni, ki marad otthon, ki főz, ki mosogat, stb. Közös kasszán éltek.

2 évvel később azonban ledőzerolták a házat, és a csapat felbomlott. A körzeti megbízott próbált telefonon szálláshelyet keríteni nekik, de a szállót csak hárman fogadták el közülük.

Az eset rengeteg tanulságot hordoz magában. T. R. a hajléktalanságban is jól tudta kamatoztatni gyerekkorában kifejlődött szociabilitását. Ez tette képessé arra, hogy megtalálja azokat az embereket, akikkel működik a közösség. Legyőzve az előítéleteket, sikerült a lakossággal és még a rendőrséggel is jó kapcsolatot kialakítaniuk.

Az „éretlenséget” T. R. életében talán a hirtelen harag és a döntései fe-

lyek az anya–gyerek kapcsolatot, illetve felnőttként a társadalom–egén kapcsolatot jelentik. Másodsor az intézeti élet is autoriter magatartásra tanít. Az elsődleges kötelekek hiányában másodlagos köteleket (autoriter módon felépülő intézményt) keresnek maguknak. Ez legfelismerhetőbben az engedelmességben és az uralkodási vágyban, szadisztikus–mazochisztikus késztetéseken jelentkezik. Forrás: Erich Fromm: *Menekülés a szabadság elől.* (1943)

lülbírálásának hiánya jelentette. Életében sok fontos kapcsolatot szüntetett meg végleg és azonnal, pedig talán másképp is alakulhattak volna a dolgok.

A legtöbb hajléktalan nem rendelkezik ilyen képességekkel. Munkám során számos olyan emberrel találkozom, aki magányos kukázásból él és heken át nem vált egyetlen szót sem senkivel.³⁴

Az érett kor

Az éniintegritás elérésének szakasza. Ha az ember sikeresen átverekedte magát a megelőző hét szakaszon, ebben a periódusban learathatja azok gyümölcsseit. Az egyes szakaszokon való sikeres túljutás új erőt és biztonságot adhat hozzá az addigiakhoz, és ebben a korban az ember elérheti a poszt narcisztikus szeretet képességét, amelynek segítségével megelégedetten tekinthet vissza a saját életére, nyugodt és bölcs derűvel szemlélheti az őt körülvevő világot. Ez a világtól való lassú és fájdalommentes eltávolodást is jelenti, amely elvezethet az élet sikeres lezárásához, a félelem nélküli halálhoz.

B. J. (sz: 1927) 6 éve hajléktalan. Szinte semmit sem tudunk róla, mert nem akar beszélni az életéről. Annyi tudható, hogy analfabéta, egész életében a vasútnál dolgozott segéd munkásként, és 1992-ben maga választotta a hajléktalanságot, amikor otthagyta sátoraljaiúj helyi családját. Ha a napi problémákon túl lévő dolgokról próbálok vele beszélni, teljesen esetleges válaszokat ad. Meglehetősen leépiült, úgyhogy sokszor nem tudom eldönteni: nem emlékszik, vagy csak nem akar beszélni. Hajléktalanszállóra ritkán megy be, általában pályaudvaron vagy vonaton alszik. Pénzét gyakran elveszik. Ha mégis telik rá, a télen-nyáron hordott MÁV-os egyenruha belső zsebébe rejtett fűzőkolbászból falatozik, s ha teheti, bort is iszik hozzá. Hetekig nem mosakszik, sőt le sem vetkőzik. Soha nincs semmilyen irata, de a rendőrök már ismerik.

Viszonyunk mindössze abból áll, hogy néha váltunk egy-két szót, és az évek során rájöttem, hogy ennél többet nem is érhetek el.³⁵

A hajléktalanok között kevés az idős ember. Nagyon ritka, hogy valaki öregkorára válik hajléktalanná, aki pedig fiatalabban válik azzá, az csak ritkán ér el magas kort. A hajléktalanság megöli a lelket és a testet egyaránt. A hideg, a piszok, a rossz táplálkozás, az alkohol, amelyek szükségszerű alkotóelemei ennek az életformának, betegségekhez és korai halálhoz vezetnek. Nagyon gyakoriak a pszichés betegségek is. Az ember társas lény. Ha nagyon kevés szállal vagy egyáltalán nem kötődik a világhoz, akkor eltorzul a személyisége, és csak a legalapvetőbb biológiai szükségleteit kielégítő, vegetatív lényre degradálódik. Legfeljebb a világ iránt érzett, egyre primitívebb formában feltörő gyűlölet és az alkohol savanyú öröme mozgatja meg

³⁴ Az ilyen kivonuló életformát élő hajléktalanok életében a szociális intézménnyel való kapcsolat is elég ritka, tehát nyilván jóval többen vannak, mint ahogy azt én tapasztalom.

³⁵ Bohumil Hrabal az *Isten báránykái* című novellájában azt az időt siratja, amikor még a „falu bolondjainak”, fogyatékosoknak és különcöknek volt helyük és szerepük a társadalomban. B. Hrabal: *Véres történetek és legendák*, 1989, Európa.

az érzelmeit, ellenkező esetben teljes apátiába süllyed. A megaláztatások, az eltaszítottság, az undorodó pillantások a test és lélek elsorvadásához vezetnek. Mikor az utolsó szál is elpattan, ami még a világhoz köti, a hajléktalan a hozzátartozók minden embernek kijáró gyászában sem részesülhet: azonosítatlan holttest lesz belőle, még egy utolsó kényelmetlenséget okozva a hatóságoknak.

Zárógondolatok

Az önhibás hajléktalan

Az „önhibás” és „nem önhibás” megkülönböztetés problémájáról azért kell szót ejteni, mert ez nemcsak általában a társadalom értékítéletét befolyásolja, hanem a hajléktalanokkal foglalkozó szociális munkások gondolkodásában is sokszor szerephez jut. Számomra ez a dichotómia elfogadhatatlan, noha elismerem, hogy minden ember felelős a sorsáért.

Maga az „önhibás” minősítés manapság persze már nem hangzik el a szakmában, de amikor a szociális munkásnak az a véleménye, hogy a kliens *nem hajlandó* együttműködni, agresszív stb., és emiatt személyes sértettséget érez, akkor lényegében a fenti osztályozási hajlam lép működésbe. A szociális munkás tehát akkor tekinti önhibásnak a klienst, ha eléri az inkompetencia szintjét. Mindez adódhat a képzetlenségéből, a kiégettségéből, az érdektelenségéből, de az inkompetenciaszint ilyen motívumok nélkül is elérhető. Sűrűn előfordul, hogy az ember pszichiátriai esetekkel vagy elviselhetetlen gonoszsgal, agresszióval találkozik. Ilyenkor valóban nagyon nehéz előbbre jutni, sőt az is mégesik, hogy semmit sem tehetünk. A szociális munkásnak ilyenkor be kell látnia, hogy véget ért a tudása, és nincsenek eszközei az eset kezelésére. Nagyon fontosnak tartom tehát, hogy a hajléktalanokkal foglalkozó emberek tisztázzák magukban: mihez értenek és mihez nem.

Ahogy egy életútban visszafelé haladunk, tünetek sorozatán keresztül juthatunk el a betegségig, a bajok gyökeréig. A „betegség” semmiképpen sem nevezhető önhibának, amiképpen az sem, hogy a kliensnek hiányzott az ereje, a biztonságérzete vagy más olyan adottsága, amely lehetővé tette volna, hogy ellenálljon a tünet kialakulásának.

A kiilleszkedés

Dolgozatomban főként pszichológiai és szociálpszichológiai megközelítésben elemeztem a hajléktalanná válás folyamatát. A makrotársadalmi, gazdasági folyamatok, amelyek jelentős szerepet töltenek be egyes marginális helyzetű társadalmi csoportok hajléktalanná válásában, csak utalásszerűen bukkantak elő. Mindazonáltal remélem, hogy a makro- és mikrofolyamatok találkozási pontjaira valamelyest sikerült rávilágítanom.

Robert Castell³⁶ teljesen új megvilágításba helyezi a századunk második felében – leginkább a munkanélküliség alakváltozása miatt – lecsúszó rétegek problémáját. Szerinte a 60-as évekre kialakult, modern, alkalmazotti társadalom kitermelte azt a réteget, amely már nem is a „legalsó” réteg, hanem a létszámfeletti társadalmon kívül rekedt, „kiilleszkedett” csoportja. Olyan folyamatról van szó, amelyben nem az egyének süllyednek le vagy emelkednek fel, hanem a társadalom mozog el a fejük felett.

Magyarországon ez is, mint oly sok más változás, nem folyamatként bontakozott ki, hanem robbanásszerűen szakadt ránk a rendszerváltáskor.

Hajléktalanok természetesen azelőtt is voltak, de ekkor vált nyilvánossá és tömegessé a jelenség. Ekkor vált drámai bizonyossággá, hogy van köztünk sok olyan ember, akire nem tart igényt sem a munka világa, sem a családja. Se rokona, se barátja, se ágya.

Ők a „kiilleszkedettek”.

36 R.Castell: A szociális kérdés alakváltozásai: A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 1993/3